

12 дәріс. Қазақ халқының ас-тағам мәдениетінің зерттелуі (2 сағат).

Мақсаты: студенттерге қазақ халқының ас-тағам мәдениетінің зерттелуі туралы оқытып үйрету болып табылады.

Дәріс жоспары:

1. Төңкеріске дейінгі зерттеулер
2. Төңкерістен кейінгі зерттеулер
3. Кеңес дәуірі және тәуелсізді жылдарындағы зерттеулер

Кілт сөздер: этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, баспана, киім, тағам.

Археологиялық дереккөздерге сүйене отырып, қола ғасыры сияқты ерте кезеңдерден бастап қазақ халқының тағам және ыдыс-аяқ түрлеріне қатысты мәліметтерді алуға болады. Мәселен, Шығыс Қазақстанның қола дәуірінің қоныстарының бірі - Қанай қонысынан қола дәуіріне жататын, тастан жасалған бір жағы бұрышталған үккіш, саз балшықтан жасалған көптеген ыдыстардың сынықтары табылды.

Шу алқабынанан, Қырғыз Алатауының сілеміндегі Луговое ауылы маңынан табылған үйсіндердің алғашқы қонысынан тамақ жасалынған ашық ошақ орындары табылды. Сондай-ақ, мұнда табылған ірі көзелер сынығының көптігі, дәнүккіш тастар мен кетпендер – қоныс тұрғындары мал шаруашылығымен қоса, егіншілікпен айналысқындығын, тағамға дәннен жасалған түрлерін көптеп қолданғанын айғақтайды. Сонымен қатар, Қырғызстан археологтары қазір су басып қалған Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауларынан Сарыбұлан атты үйсіндердің үлкен қонысының құмыра, табақша, қазан, текше ыдыстардың бірегей коллекциясы жинастырылды. Бұлар – дәнүккіштер, түрлі келсаптар, кетпендер, орақ тәрізді пышақтар т.б. еді.

VI-VII ғғ. үйлерде диірмендерге арналған тумба тәрізді тұғырлар бар. Хумдар, азық-түліктің өнімдерін сақтауға арналған ыдыстар бұрышта, сыпада (сәкіде) орналасады. Күйдірілген саз балшықтан жасалынған бөшке тәрізді және астау секілді ыдыстар да дақылдарда сақтау үшін пайдаланылды.

Ежелгі және ортағасырлық кезеңдерден жеткен жазба деректерден қазақ халқының этникалық тарихы, шаруашылығын, материалдық мәдениетінің тарихи этнографиясын қарастырған біршама еңбектер бар. Алайда, бұл ебектерде киім, баспана, шаруашылық құралдары қарастырылып, тағамдар туралы қысқаша ғана сипаттаулар берілген.

Қазақ этнографиясы, оның ішінде тағам туралы алғашқы мәліметтер П.Паллас, И.Георги еңбектерінде кездеседі. Осы орайда А.И.Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордаларының сипаттамасы» еңбегін де айта кетуге болады. Еңбекте автор сол кездегі қазақ халқының ұлттық тағамдырына қысқаша тоқтала кеткен.

1771 жылы қазақ жерінде болған капитан Н.П. Рычковтың жазбаларында дәстүрлі тағам туралы аздаған болса да мәліметтерді кездестіруге болады. Сонымен қатар, И.Р. Андреевтің «Описание киргиз-казачьих орд и степей» атты монографиясында да тағам туралы мәліметтер бар. XIX ғ. ортасында қазақ жерінде болған П.И.Небольсиннің мәліметтерінде де тағам түрлері туралы деректер бар.

Н.Р. Малышевтің «Прием и угощение у киргизов» атты мақаласында қазақ халқының тағам түрлері және қазақтағы ет асату дәстүрі туралы қарастырылған.

Г.М. Броневский, Б. Залесскийдің еңбектерінде қазақ халқының тағамдануы жайлы мәліметтер кездеседі. А.И. Макшеев, А.И. Бутаков, Л. Мейер, С. Зыков еңбектерінде де қазақ халқының тағам түрлері туралы айтылады.

1835-1855 жж. аралығында Орынбор өлкесінде болған орыс географиялық қоғамының мүшесі М.И. Иванин қазақ халқының шаруашылығы, мәдениеті мен тұрмысы, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, діни сенімдері жайлы еңбегінде тағамдардың ғұрыптық қызметі туралы айтады.

1860 ж. жарияланған Н.И. Ильминскийдің «Древний обычай распределения кусков мяса, сохранившийся у киргизов» деген мақаласында мал сою мен етті мүшелеудің тәртібі жөнінде айтылған. 1873 ж. Әмударияның төменгі ағысында жұмыс жүргізген А.В. Каульбарс бастаған экспедицияның маңызы зор. Оның жинаған мағлұматарының ішінде аталмыш тақырыпқа қатысты мәліметтер бар. А.К. Гейнстің «Питание городского и сельского населения Туркестанской республики» деген мақаласы аталмыш мәселеге байланысты құнды мәліметтер береді.

1903-1909 жж. Маңғыстау жерінде болған Р. Карутц «Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке» атты еңбек жазып, онда қазақтың тағамдану жүйесі туралы деректер береді.

Сонымен қатар, революцияға дейінгі зерттеулер ішінде Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, С.Бабажановтың еңбектерінің маңызы зор.

Қазақ халқының тұрмысына байланысты “Казакки” деген атпен шыққан КСРО Ғылым Академиясының С.И Руденко басшылығымен жүргізілген арнайы экспедициялық зерттеу комиссиясының материалдары жинағының бірнеше басылымдарында жарияланған мақалалардың орны ерекше.

Осы аталған жинақтағы 1927 жылы Семипалатинск губерниясы қазақтарының тұрмыс күйіне атап айтқанда, сумен, азық-түлікпен қамтамасыз ету жөнінде және тағамы мен киімдері санитарлық зерттеу жүргізген Н.А. Трофимуктың «Санитарный очерк обследования водоснабжения, питания, жилища и одежды жителей Казахстана» атты мақаласы ерекше. Еңбектің құндылығы сол, қазақтардың тамақтануындағы әлеуметтік айырмашылықты зерттей отырып, ғалым бай мен кедейдің күніне тұтынатын тағам мөлшерінің процентін есептеп шығарды.

Қазақ халқының дәстүрлі тағамына қатысты Ф.А. Фиельструптың «Молочные продукты турков-кочевников» деп аталатын сүт тағамдары жайлы мақаласының орны ерекше. Ол-түркі-моңғол халқының сүттен дайындалатын тағам түрлерін әзірлеу, өңдеу тәсілдерін салыстыра отырып зерттеген алғашқы еңбек

Сол сияқты С.М. Абрамзон, К.Ш.Шаниязов, Б.Х. Кармышева, М.Т.Айтбаев, М.С. Бердыев және т.б. ғалымдар қарастырылып отырған мәселеге байланысты зерттеулер жүргізді.

1946 жылы Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының құрылуымен байланысты Қазақстанның әр аймағын этнографиялық тұрғыдан зерттеу жанданып, қолға алынды. Әсіресе, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография бөлімінің ашылуымен ерекше жанданды. Қазақ халқының дәстүрлі және қазіргі тұрмысы мен мәдениетін зерттеген ғалымдар В.В. Востров, И.В. Захарованың мақалаларынан тағамға қатысты материалда кездеседі. Белгілі этнограф Х.А. Арғынбаевтың еңбектерінде қазақтың ұлттық тағамдары туралы, дәстүрлі тамақтанудағы атқарылатын әдет-ғұрыптар, оған

байланысты ырымдар мен тиымдар жайлы құнды деректер мол кездеседі. Атап айтқанда, «Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и нач. XX веков (По материалам Восточного Казахстана)» мақаласында шығыстағы қазақтардың дәстүрлі материалдық мәдениетінде орыстармен қатынас нәтижесінде пайда болған өзгерістер туралы баяндалған. Онда қазақтар арасындағы баспанасы, киімі, тағамындағы өзгерістер, керісінше орыс баспанасы, киімі, тағамына қазақтардың әсері айтылады. Мәселен, әсіресе қымыздың орыстар арасында көп тарағаны айтылады. «Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк», «Қазақ халқындағы семья мен неке», «Қазақ отбасы» атты еңбектерінде автор қазақ халқының тағамға байланысты қалыптасқан әдет-ғұрыптар жайлы деректерді де зерделейді.

Қазақ халқының сүт шарушылығына қатысты еңбек ол – Т.А.Мұқанованың «Революцияға дейінгі сүт шаруашылығы» деген кандидаттық диссертациясында сүттен жасалатын тағамдар түріне тоқталады.

1967 жылы Қазақ ССР-і ҒА-ның тарих, археология және этнография институтының этнография бөлімі қызметкерлерінің “Культура и быт казахского колхозного аула” деген коллективтік монографиясы жарық көрді. Бұл еңбекте сол кездегі қазақ халқының тағамдану жүйесіндегі өзгерістер жайлы айтылған.

Сондай-ақ қазақ халқының материалдық мәдениеті жөнінде В.В. Востров пен Х.А. Кауанованың “Материальная культура казахского народа на современном этапе” деген монографиясында қазақ жұмысшыларының материалдық мәдениетіндегі өзгешеліктерді алғаш осы кешенді зерттеуден байқаймыз. Алайда сол кездегі социалистік тұрмыс қалпын мадақтау сияқты идеологиялық стереотипке байланысты бұл еңбектерге сын көзбен де қарауымыз керек. Ал С.Е. Толыбековтың “Кочевое общество казахов в XIX-начале XX века” деген монографиясында қазақ малшысының негізгі азық түрлеріне жалпы шолу жасалған.

“Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков” деген коллективтік зерттеуде қысқаша болса да қарастырып отырған мәселеге байланысты мәліметтер бар. Аталмыш еңбек жалпы қазақ этнографиясы үшін маңызы зор еңбек.

Қазақтың ұлттық тағамдарына байланысты діни сенімдер туралы деректер белгілі этнолог Ә.Т.Төлеубаевтың «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX- нач. XX в.)» атты монографиясында орын алған.

Белгілі этнограф У.Х. Шәлекеновтің «Казахи низовьев Амударьи», «Түріктердің отырықшы мәдениеті» атты еңбектерінде қазақтардың қарақалпақтар, өзбектер, түрікмендермен қарым-қатынасын қарастырып, қазақ халқының дәстүрлі тағамы туралы да зерделейді. Таулы Алтай өлкесінің Қосағаш ауданын мекендеген қазақтардың тұрмыс-салтын зерттеген А.В. Коноваловтың “Казахи Южного Алтая” деген еңбегінде дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен материалдық мәдениет, оның ішінде тағам түрлерінің сақталғанын жазады. Алайда, автор сипаттама ретінде ғана тоқталған.

Н.Э. Масановтың «Кочевая цивилизация казахов» атты монографиясында қазақтардың шаруашылығына байланысты қалыптасқан негізгі азығы – мал өнімдерін халықтың тіршілікқамы жүйесінің бір бөлігі ретінде қарастырған. Ж.О. Артықбаевтың «Қазақ этнографиясы» аты еңбегінде қазақ шаруашылығы, мал өсіру тәсілдері, негізгі тағамдары туралы жалпы сипаттамалар жасалған.

Қазақ этнограф-ғалымдары бірлесе жазған «Казахи. Историко-

этнографическое исследование» атты еңбекте ұлттық тағамдарға айтарлықтай көңіл бөлінген. С. Қасимановтың «Қазақтың ұлттық тағамдары» атты кітапта еттен, сүттен, ұннан жасалатын тағамдардың түрлеріне тоқталған.

Н.Ж. Шаханованың «Традиционная пища казахов как историко-этнографический источник», «Мир традиционной культуры казахов» атты еңбектерінде ұлттық тағам түрлеріне тарихи-этнографиялық тұрғыдан тоқталып, тағамға қатысты әдет-ғұрыптардың семантикасын қарастырған.

Қарастырылып отырған мәселеге тікелей қатысы бар маңызды еңбектердің бірі – Досымбек Қатранның «Монғолиядағы қазақтардың дәстүрлі тағамдар жүйесі» атты кандидаттық диссертациясы мен осы зерттеудің негізінде жазылған оның «Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті» атты еңбектерінде қазақ халқының тамақтану жүйесін этнографиялық тұрғыдан жан-жақты қарастырған.

Сондай-ақ, Д.М. Оспановтың «Қазақстанның оңтүстік аймағындағы дәннен жасалған ұлттық тағамдары» атты тақырыптағы кандидаттық диссертациясында дәстүрлі ұлттық тағамдардың бір түрі – дәннен жасалған тағамдар қарастырылып, зерделенген.

А.Д. Сандыбаеваның «Қазақ халқының еттен дайындайтын ұлттық тағамдары (Оңтүстік Қазақстан деректері бойынша)» атты кандидаттық диссертациясында да қазақтардың мал сою тәсілдері, еттен жасалған тағам түрлері жан-жақты сараланған.

Әдебиеттер:

1. Егізбаева М.Қ. Қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениеті. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 152 б.
2. Радлов В.В. Труды по казахской этнографии Т.3 // Библиотека казахской этнографии 50 томов. – Астана «Алтын кітап», 2007.
3. Маргулан А.Х. Труды по культуре казахского народа. Т.8 // Библиотека казахской этнографии 50 томов. – Астана «Алтын кітап», 2007
4. Культура и быт казахского колхозного аула. - Алма-Ата: Наука, 1967. - 304 с.
5. Востров В.В., Кауанова Х.А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. - Алма- ата: Наука, 1972. - 231 с.
6. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII-начале XX века. - Алма-Ата: Наука, 1971. - 634 с.
7. Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков. - Алма-Ата: Наука, 1980. - 254 с.
8. Трофимук Н.А. Санитарный очерк обследования, питания, жилища и одежды жителей Казахстана // Казаки: Сборник статей. - Л., 1930. - Вып. XV. - С. 163-202.
9. Руденко С.И. Очерк быта северо-восточных казаков // Казаки: Сборник статей. - Л., 1930. - Вып. XV. - С. 1-62.

Ғ. Аргынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов. Т.10 //Библиотека казахской этнографии 50 томов. – Астана «Алтын кітап», 2007